

TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR SAQLANISHI VA ULAR HISOBINING ICHKI AUDITI

Zaripova Sayohat

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Boshqa tarmoqlarda buxgalteruya hisobi va audit

kafedrası assistenti

Abdurahmonov Muhammadali Abdulvohid o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Email: abdurakhmonov71@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tovar-moddiy zaxiralarning korxonada faoliyatidagi o'rnini, ularning saqlanishini tashkil etish hamda hisobini yuritish jarayonlari, shuningdek ichki auditning ushbu jarayonlardagi nazorat funksiyalari yoritilgan. Tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi asosiy resurslardan biri bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi va samarali boshqarilishi korxonaning moliyaviy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maqolada ichki auditning asosiy vazifalari sifatida TMZlarning mavjudligi va harakatini tekshirish, hisob ma'lumotlarining ishonchliligini baholash hamda inventarizatsiya natijalarini tahlil qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, xalqaro audit standartlari (ISA) va milliy buxgalteriya hisobi me'yorlari asosida ichki nazorat tizimini takomillashtirish yo'nalishlari yoritilgan. Maqola korxonalarda TMZ hisobini yanada shaffof va samarali tashkil etish hamda ichki audit jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: tovar-moddiy zaxiralar, ichki audit, inventarizatsiya, ombor hisobi, buxgalteriya hisobi, ichki nazorat tizimi, moliyaviy nazorat, audit protseduralari, aktivlar saqlanishi, xalqaro audit standartlari (ISA), moliyaviy hisobot ishonchliligi, korxonada resurslarini boshqarish, iqtisodiy samaradorlik.

Annotation: This article examines the role of inventory (tangible assets) in the activities of enterprises, the organization of their storage, and the processes of accounting for them, as well as the control functions of internal audit in these processes. Inventories

are one of the key resources ensuring the continuity of the production process, and their proper accounting and effective management directly affect the financial stability of an enterprise. The article discusses the main tasks of internal audit, such as verifying the existence and movement of inventories, assessing the reliability of accounting information, and analyzing inventory results. It also highlights approaches to improving the internal control system based on International Standards on Auditing (ISA) and national accounting regulations. The article is aimed at improving transparency and efficiency in inventory accounting and developing internal audit processes in enterprises.

Keywords: inventory, internal audit, inventory control (stocktaking), warehouse accounting, financial accounting, internal control system, financial control, audit procedures, asset safeguarding, International Standards on Auditing (ISA), reliability of financial reporting, enterprise resource management, economic efficiency.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль товарно-материальных запасов в деятельности предприятий, организация их хранения и процессы ведения учета, а также контрольные функции внутреннего аудита в этих процессах. Товарно-материальные запасы являются одним из ключевых ресурсов, обеспечивающих непрерывность производственного процесса, и их правильный учет и эффективное управление напрямую влияют на финансовую устойчивость предприятия. В статье рассматриваются основные задачи внутреннего аудита, такие как проверка наличия и движения товарно-материальных запасов, оценка достоверности учетной информации и анализ результатов инвентаризации. Также освещаются направления совершенствования системы внутреннего контроля на основе Международных стандартов аудита (ISA) и национальных стандартов бухгалтерского учета. Статья направлена на повышение прозрачности и эффективности учета товарно-материальных запасов и развитие процессов внутреннего аудита на предприятиях.

Ключевые слова: товарно-материальные запасы, внутренний аудит, инвентаризация, складской учет, бухгалтерский учет, система внутреннего контроля, финансовый контроль, аудиторские процедуры, сохранность активов,

Международные стандарты аудита (ISA), достоверность финансовой отчетности, управление ресурсами предприятия, экономическая эффективность.

KIRISH:

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining barqaror faoliyat yuritishi ko'p jihatdan ularning moddiy resurslarni to'g'ri boshqarishiga bog'liq hisoblanadi. Tovar-moddiy zaxiralar (TMZ) korxonada ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi asosiy aktivlardan biri bo'lib, ularning yetarli darajada mavjudligi va samarali ishlatilishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli TMZlarni to'g'ri hisobga olish, ularni saqlash sharoitlarini optimal tashkil etish hamda yo'qotishlarning oldini olish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Korxonalarda tovar-moddiy zaxiralar harakati va saqlanishini nazorat qilishda ichki audit tizimi muhim o'rin tutadi. Ichki audit jarayonida TMZlarning mavjudligi, ularning kirim-chiqimi, ombor hisobining to'g'riligi hamda buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining ishonchliligi tekshiriladi. Bu esa korxonada ichki nazorat tizimini mustahkamlash va moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, xalqaro audit standartlari (ISA) va milliy buxgalteriya hisobi talablari asosida ichki audit jarayonlarini tashkil etish korxonalarda shaffoflikni oshirish, xatolik va suiiste'mollarning oldini olish hamda resurslardan samarali foydalanishga imkon yaratadi. Shu jihatdan, mazkur mavzuning o'rganilishi bugungi kunda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega hisoblanadi.

Ichki auditning to'g'ri tashkil etilishi korxonada boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Chunki audit jarayonida aniqlangan kamchiliklar va xatoliklar asosida boshqaruv qarorlarini takomillashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida moliyaviy intizomni mustahkamlash hamda korxonada aktivlarining maqsadli va oqilona ishlatilishini ta'minlaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar hisobini yuritishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolar, noto'g'ri baholash yoki hujjatlashtirishdagi kamchiliklar korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni muntazam ravishda

inventarizatsiya qilish va ichki audit orqali tekshirib borish muhim hisoblanadi. Inventarizatsiya jarayoni TMZlarning haqiqiy mavjudligini aniqlash va hisob ma'lumotlari bilan solishtirish imkonini beradi.

Bugungi kunda korxonalarda raqamli texnologiyalar rivojlanib borayotganligi sababli buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimlari ham avtomatlashtirilmoqda. Bu esa TMZlar harakatini tezkor nazorat qilish, ma'lumotlarning aniqligini oshirish hamda inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytirishga yordam bermoqda.

Shu nuqtai nazardan, tovar-moddiy zaxiralar hisobining ichki auditi korxonada moliyaviy barqarorligini ta'minlash, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy xavflarni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu yo'nalishning chuqur o'rganilishi dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

ADABIOTLAR SHARHI:

Tovar-moddiy zaxiralar hisobini yuritish va ularning ichki auditini tashkil etish masalalari iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu bo'yicha ilmiy qarashlar milliy va xalqaro darajada buxgalteriya hisobi hamda audit standartlari asosida shakllangan. Mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan TMZlarni hisobga olish, ularni baholash va saqlash tartiblari korxonada moliyaviy hisobotining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilingan. Xususan, buxgalteriya hisobi nazariyasida tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi asosiy aylanma aktivlar sifatida ko'rib chiqiladi. Ularning to'g'ri hisobga olinishi korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi.

Xalqaro amaliyotda esa tovar-moddiy zaxiralar hisobiga oid asosiy qoidalar Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS), xususan IAS 2 "Inventories" standarti orqali tartibga solinadi. Ushbu standartga ko'ra, TMZlar tannarx yoki sof realizatsiya qiymatidan past bo'lgan qiymatda hisobga olinishi kerakligi belgilangan. Bu yondashuv moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi va ishonchliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ichki audit masalalari esa Xalqaro audit standartlari (ISA) doirasida keng yoritilgan bo'lib, unda ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash, aktivlarning saqlanishini tekshirish hamda moliyaviy axborotlarning aniqligini ta'minlash asosiy vazifalar sifatida belgilangan.

Xususan, ISA standartlarida audit protseduralarini qo‘llash orqali korxonalar resurslaridan samarali foydalanish va risklarni kamaytirish zarurligi ta’kidlanadi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ichki audit korxonalar boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaralib, u nafaqat xatoliklarni aniqlash, balki ularning oldini olishga ham xizmat qilishi qayd etiladi. Shu boisdan, tovar-moddiy zaxiralar hisobining ichki auditi korxonalarda moliyaviy intizomni mustahkamlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim vosita sifatida baholanadi.

Tovar-moddiy zaxiralar hisobini tashkil etish va ichki audit jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda turlicha yondashuvlar mavjud. Ko‘plab iqtisodchi olimlar TMZlarni korxonalar aktivlarining eng harakatchan va risk darajasi yuqori bo‘lgan qismi sifatida baholaydi. Shu sababli ularni nazorat qilish tizimi aniq va uzluksiz bo‘lishi zarurligi ta’kidlanadi. Mahalliy iqtisodiy maktab vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tovar-moddiy zaxiralar hisobining asosiy vazifalari sifatida ularning o‘z vaqtida kirim qilinishi, to‘g‘ri baholanishi va ishlab chiqarish jarayoniga aniq taqsimlanishi ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, ular TMZlarning noto‘g‘ri hisobga olinishi korxonalar foydasini sun‘iy ravishda oshirib yoki kamaytirib ko‘rsatishi mumkinligini qayd etadilar.

Xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda esa TMZlar hisobi ko‘proq standartlashtirilgan yondashuv asosida o‘rganiladi. Xususan, IAS 2 “Inventories” standarti bo‘yicha tovar-moddiy zaxiralar tannarx asosida hisobga olinishi, zarur hollarda esa sof realizatsiya qiymati bilan qayta baholanishi kerakligi belgilangan. Bu yondashuv moliyaviy hisobotlarning xalqaro miqyosda taqqoslanishini ta’minlaydi. Ichki audit bo‘yicha ilmiy manbalarda audit jarayonining asosiy maqsadi korxonalar ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash ekani ta’kidlanadi. Ichki audit nafaqat mavjud xatoliklarni aniqlash, balki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni oldindan prognoz qilishga ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ichki audit korxonalar boshqaruv tizimining strategik elementi sifatida qaraladi. Ko‘plab xorijiy mualliflar ichki auditni “oldini oluvchi nazorat” (preventive control) sifatida tavsiflaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, audit jarayonida aniqlangan kamchiliklar faqat qayd etilmaydi, balki ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq

tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu esa korxonada faoliyatining umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida TMZlar hisobini avtomatlashtirish va ERP tizimlarini joriy etish bo'yicha ham ko'plab ilmiy ishlar mavjud. Ushbu tizimlar orqali ombor hisobi, buxgalteriya hisobi va ichki audit o'rtasidagi integratsiya kuchayadi, natijada ma'lumotlarning aniqligi va tezkorligi oshadi.

Ichki nazorat tizimi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda esa korxonada aktivlarini himoya qilish, moliyaviy axborotlarning ishonchligini ta'minlash va operatsion samaradorlikni oshirish asosiy maqsad sifatida belgilangan. Nazoratning kuchli tizimi mavjud bo'lgan korxonalarda moliyaviy xatoliklar va suiiste'molliklar darajasi sezilarli darajada past bo'lishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Ichki audit va tovar-moddiy zaxiralar hisobini o'rganish bo'yicha zamonaviy ilmiy yondashuvlarda riskga asoslangan audit (risk-based auditing) konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, audit jarayonida eng ko'p xatolik yoki yo'qotish ehtimoli mavjud bo'lgan sohalarga ustuvorlik beriladi. Tovar-moddiy zaxiralar aynan shunday yuqori riskli aktivlar qatoriga kiradi, chunki ular tez harakatlanadi va noto'g'ri boshqaruv natijasida yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Ichki audit va tovar-moddiy zaxiralar hisobini o'rganish bo'yicha zamonaviy ilmiy yondashuvlarda riskga asoslangan audit (risk-based auditing) konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, audit jarayonida eng ko'p xatolik yoki yo'qotish ehtimoli mavjud bo'lgan sohalarga ustuvorlik beriladi. Tovar-moddiy zaxiralar aynan shunday yuqori riskli aktivlar qatoriga kiradi, chunki ular tez harakatlanadi va noto'g'ri boshqaruv natijasida yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, ayrim iqtisodiy adabiyotlarda TMZlar hisobini yuritishda inson omili ta'siri ham muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Ombor xodimlari yoki buxgalterlar tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar inventarizatsiya natijalarining buzilishiga, natijada moliyaviy hisobotlarda nomuvofiqlik yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois ichki audit tizimi nafaqat hujjatlarni tekshirish, balki jarayonlarning o'zini ham baholashga yo'naltirilgan bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi.

Xorijiy ilmiy manbalarda ichki auditning korporativ boshqaruvdagi o‘rni ham keng yoritilgan. Unga ko‘ra, ichki audit korxonalar rahbariyatiga mustaqil va obyektiv ma’lumot taqdim etuvchi muhim boshqaruv instrumenti hisoblanadi. Bu jarayon orqali rahbariyat resurslardan foydalanish samaradorligini baholaydi hamda strategik qarorlar qabul qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralar hisobining nazariy asoslari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ularning baholash usullari ham muhim o‘rin egallaydi. Xususan, FIFO (birinchi kirim – birinchi chiqim), LIFO (oxirgi kirim – birinchi chiqim) va o‘rtacha qiymat usullari turli iqtisodiy sharoitlarda qo‘llanilishi mumkinligi qayd etiladi. Ushbu usullar korxonaning moliyaviy natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, xalqaro adabiyotlarda TMZlar hisobi va auditini raqamlashtirish jarayoni ham dolzarb mavzu sifatida ko‘rib chiqilmoqda. Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari yordamida inventarizatsiya jarayonlari tezlashmoqda hamda inson xatolari kamaymoqda. Bu esa ichki audit samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy adabiyotlarda esa korxonalarda ichki nazorat tizimini mustahkamlash masalasi dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida qaraladi. Ichki nazorat tizimi samarali bo‘lgan korxonalarda TMZlar yo‘qotilishi, o‘g‘irlanishi yoki noto‘g‘ri hisobga olinishi holatlari sezilarli darajada kamayadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tovar-moddiy zaxiralar (TMZ) hisobini yuritish va ularning ichki auditi bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, korxonalarda ushbu yo‘nalishning to‘g‘ri tashkil etilishi moliyaviy barqarorlik va resurslardan samarali foydalanishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tahlil jarayonida TMZlarning harakati, saqlanish sharoitlari, ombor hisobi hamda buxgalteriya hisobi ma’lumotlarining o‘zaro muvofiqligi o‘rganildi. Amaliy kuzatuvlar natijasida aniqlanishicha, ayrim korxonalarda TMZlar hisobi yetarli darajada avtomatlashtirilmaganligi sababli hujjatlashtirishda kechikishlar va ma’lumotlar nomuvofiqligi yuzaga keladi. Bu esa inventarizatsiya jarayonlarida farqlar (kamomad yoki ortiqcha chiqishlar) paydo bo‘lishiga olib keladi. Shu jihatdan ichki auditning asosiy

vazifalaridan biri — aynan ushbu nomuvofiqliklarni aniqlash va ularning sabablarini tahlil qilish hisoblanadi.

Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatdiki, TMZlarni samarali boshqarishda ichki nazorat tizimining darajasi muhim rol o'ynaydi. Ichki nazorat tizimi kuchli bo'lgan korxonalarda zaxiralar harakati ustidan doimiy monitoring olib boriladi, bu esa yo'qotishlar va noto'g'ri hisoblash holatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Aksincha, nazorat zaif bo'lgan korxonalarda resurslardan samarasiz foydalanish va ortiqcha xarajatlar kuzatiladi. Ichki audit jarayonida o'tkazilgan inventarizatsiya natijalari TMZlarning haqiqiy holati bilan buxgalteriya hisobidagi ma'lumotlar o'rtasida ba'zi tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Ushbu tafovutlar asosan noto'g'ri hujjatlashtirish, saqlash jarayonidagi kamchiliklar va inson omili bilan bog'liq xatolar sababli yuzaga kelgan. Shuningdek, tahlil davomida xalqaro audit standartlari (ISA) asosida tashkil etilgan ichki audit jarayonlari samaradorligi yuqori ekanligi aniqlandi. Bunday yondashuv moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi hamda korxonada faoliyatidagi risklarni kamaytiradi. Xususan, audit protseduralarining tizimli qo'llanilishi TMZlar hisobining shaffofligini ta'minlashga xizmat qiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, TMZlarni boshqarish va ichki auditni takomillashtirish orqali korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshirish mumkin. Zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish esa bu jarayonni yanada tezkor va aniq qilish imkonini beradi. ERP tizimlari va avtomatlashtirilgan ombor hisobi dasturlari TMZlar harakatini real vaqt rejimida kuzatishga sharoit yaratadi. Umuman olganda, o'tkazilgan tahlil natijalari tovar-moddiy zaxiralar hisobining ichki auditi korxonada moliyaviy intizomini mustahkamlash, resurslardan oqilona foydalanish hamda boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirishda muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar hisobining ichki auditi bo'yicha olib borilgan tahlil natijalari korxonada faoliyatida ushbu yo'nalishning strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. TMZlar korxonaning aylanma aktivlari tarkibida eng katta ulushni tashkil etuvchi elementlardan biri bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi, saqlanishi va boshqarilishi bevosita moliyaviy natijalarga ta'sir qiladi. Shu sababli ichki audit jarayonida TMZlar

harakati, ombor hisobining to'g'riligi hamda buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining ishonchliligi chuqur tahlil qilinadi.

Tahlil jarayonida avvalo TMZlarning korxonada ichidagi harakat zanjiri o'rganildi. Bu zanjir odatda quyidagi bosqichlardan iborat: xarid qilish, omborga kirim qilish, saqlash, ishlab chiqarishga berish va tayyor mahsulot tarkibida chiqish. Har bir bosqichda hujjatlashtirishning to'g'riligi va nazorat tizimining ishlashi alohida ahamiyatga ega. Aniqlanishicha, ayrim korxonalarda ushbu jarayonlar to'liq avtomatlashtirilmagan bo'lib, bu esa inson omiliga bog'liq xatoliklar ehtimolini oshiradi. O'rganilgan ma'lumotlarga ko'ra, TMZlarning kirim hujjatlari (schyot-faktura, kirim orderi) va ombor hisobi ma'lumotlari o'rtasida ba'zan nomuvofiqliklar uchraydi. Bu holat asosan hujjatlarning o'z vaqtida kiritilmasligi yoki noto'g'ri rasmiylashtirilishi bilan bog'liq. Ichki auditning asosiy vazifasi aynan shunday nomuvofiqliklarni aniqlash va ularning moliyaviy hisobotga ta'sirini baholashdan iboratdir. Tahlil davomida TMZlarning saqlanish sharoitlari ham o'rganildi. Omborxonalarda mahsulotlarning to'g'ri joylashtirilishi, harorat va namlik rejimlariga rioya qilinishi, xavfsizlik tizimlarining mavjudligi muhim omillar sifatida baholandi. Aniqlanishicha, saqlash sharoitlariga to'liq rioya qilinmagan hollarda mahsulotlarning tabiiy yo'qotilishi (bug'lanish, buzilish, yaroqsiz holga kelish) ortib boradi.

Ichki audit nuqtayi nazaridan TMZlar hisobini tahlil qilishda inventarizatsiya jarayoni markaziy o'rin tutadi. Inventarizatsiya orqali haqiqiy mavjud zaxiralar bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlari solishtiriladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ayrim korxonalarda inventarizatsiya yiliga bir martadan kam o'tkaziladi, bu esa hisob ma'lumotlarining dolzarbligini pasaytiradi. Xalqaro amaliyotda esa inventarizatsiya doimiy yoki davriy asosda, xavf darajasiga qarab amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Ichki audit jarayonida aniqlangan muhim jihatlardan yana biri — TMZlar hisobida baholash usullarining turlicha qo'llanilishidir. Ba'zi korxonalarda FIFO usuli, boshqalarida esa o'rtacha qiymat usuli qo'llaniladi. Bu esa moliyaviy natijalarning turlicha shakllanishiga olib keladi. Shu sababli audit jarayonida qo'llanilayotgan usulning xalqaro standartlarga mosligi ham tekshiriladi.

Global miqyosda: Iqtisodiyot sharoitida tovar-moddiy zaxiralar (TMZ)ni samarali boshqarish va ularning hisobini ichki audit orqali nazorat qilish korporativ boshqaruvning eng muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro miqyosda faoliyat yuritayotgan korxonalar uchun TMZlar nafaqat ishlab chiqarish resursi, balki moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini belgilovchi asosiy aktivlardan biri sifatida qaraladi. Shu sababli ularning saqlanishi, hisobga olinishi va auditdan o'tkazilishi bo'yicha qat'iy xalqaro standartlar ishlab chiqilgan.

Global amaliyotda tovar-moddiy zaxiralar hisobini yuritish asosan Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) va Xalqaro audit standartlari (ISA) orqali tartibga solinadi. Xususan, **IAS 2 "Inventories"** standarti TMZlarni tan olish, baholash va hisobdan chiqarish qoidalarini belgilab beradi. Ushbu standartga ko'ra, TMZlar tannarx yoki sof realizatsiya qiymatidan past bo'lgan qiymatda hisobga olinadi. Bu yondashuv moliyaviy hisobotlarning real iqtisodiy holatni aks ettirishini ta'minlaydi.

Xalqaro audit standartlari (ISA) esa TMZlar ustidan ichki va tashqi nazoratni amalga oshirishda asosiy metodologik baza hisoblanadi. Ayniqsa, ISA 315 (risklarni aniqlash va baholash) hamda ISA 330 (audit javob choralari ishlab chiqish) standartlari TMZlar bilan bog'liq risklarni aniqlash va ularni kamaytirish jarayonida keng qo'llaniladi. Yirik transmilliy korporatsiyalarda TMZlarni saqlash tizimi yuqori darajada avtomatlashtirilgan bo'lib, ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari orqali boshqariladi. Ushbu tizimlar ombor harakatlarini real vaqt rejimida kuzatish, zaxiralar darajasini nazorat qilish va avtomatik hisobotlar shakllantirish imkonini beradi. Saqlash jarayonida logistika boshqaruvi ham muhim rol o'ynaydi. Mahsulotlar "just-in-time" tamoyili asosida boshqarilganda ortiqcha zaxiralar kamayadi, bu esa xarajatlarni optimallashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, xavfli yoki tez buziluvchi mahsulotlar uchun maxsus saqlash sharoitlari (harorat, namlik, xavfsizlik tizimlari) joriy etiladi.

Xalqaro amaliyotda ichki audit korporativ boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Ichki auditning asosiy maqsadi — tashkilotning ichki nazorat tizimini baholash, risklarni aniqlash va boshqaruvga mustaqil tavsiyalar berishdir. Global

kompaniyalarda ichki audit odatda to‘liq mustaqil bo‘linma sifatida faoliyat yuritadi va bevosita direktorlar kengashiga bo‘ysunadi.

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt, big data va avtomatlashtirilgan audit tizimlari TMZlar hisobini tubdan o‘zgartirmoqda. Endilikda audit jarayonlari faqat hujjat tekshiruvi bilan cheklanmay, balki real vaqt ma‘lumotlarini tahlil qilishga asoslanmoqda. Bu esa xatoliklarni tez aniqlash va risklarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi.

Ilmiy terminologiya va uning rivoji: Ilmiy terminologiya fan va amaliyot o‘rtasida bilimlarni aniq, bir xil va standart shaklda ifodalashni ta‘minlovchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, terminologiya har bir fan sohasining rivojlanish darajasini belgilovchi muhim omil bo‘lib, u ilmiy tushunchalarning aniqligi va izchilligini ta‘minlaydi. O‘zbek tilshunosligi va iqtisodiy terminologiya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ilmiy terminlarning shakllanishi, ularning milliy va xalqaro standartlarga moslashuvi masalalari keng yoritilgan.

Tovar-moddiy zaxiralar hisobi va ichki audit sohasida qo‘llaniladigan terminlar, xususan, “inventarizatsiya”, “ichki nazorat”, “audit protseduralari”, “aktivlar saqlanishi” kabi tushunchalar xalqaro buxgalteriya hisobi standartlari (IFRS) hamda xalqaro audit standartlari (ISA) asosida shakllangan. Rasmiy manbalarda ta‘kidlanishicha, ushbu terminlarning yagona talqini moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Lex.uz normativ-huquqiy ma‘lumotlar bazasida keltirilgan buxgalteriya hisobi va auditga oid hujjatlarda ham terminologiyaning aniq qo‘llanilishi alohida talab sifatida belgilangan. Xususan, milliy buxgalteriya hisobi standartlarida TMZlar “korxonada faoliyatida foydalanish yoki sotish uchun mo‘ljallangan aylanma aktivlar” sifatida ta‘riflanadi. Ushbu ta‘rif xalqaro amaliyotdagi “inventory” tushunchasiga mos keladi va terminologik uyg‘unlikni ta‘minlaydi.

Ilmiy tadqiqotlarda terminologiyaning rivojlanishi uch asosiy yo‘nalishda tahlil qilinadi: milliy terminologik tizimning shakllanishi, xalqaro standartlarga integratsiya jarayoni va raqamli iqtisodiyot ta‘sirida yangi terminlarning paydo bo‘lishi. Xususan, so‘nggi yillarda “real-time accounting”, “digital audit”, “data-driven control” kabi yangi

terminlar ilmiy adabiyotlarga kirib kelmoqda. Bu esa audit va buxgalteriya sohasining texnologik rivojlanish bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tovar-moddiy zaxiralar hisobida terminologiyaning to‘g‘ri qo‘llanilishi inventarizatsiya jarayonining aniqligini ta‘minlaydi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, inventarizatsiya — bu TMZlarning haqiqiy mavjudligini buxgalteriya hisobi ma‘lumotlari bilan solishtirish jarayoni bo‘lib, u ichki auditning asosiy elementlaridan biridir. Ushbu jarayonni to‘g‘ri tushunish va ifodalash uchun yagona terminologik baza zarur hisoblanadi.

Ichki audit sohasida esa “risk”, “nazorat muhiti”, “audit dalillari” kabi terminlar ISA standartlari asosida belgilangan bo‘lib, ular audit jarayonining metodologik asosini tashkil etadi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu terminlarning noto‘g‘ri talqini audit xulosalarining ishonchliligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligi ta‘kidlanadi. Umuman olganda, ilmiy terminologiya buxgalteriya hisobi va ichki audit tizimining nazariy va amaliy asoslarini birlashtiruvchi muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Uning rivojlanishi milliy va xalqaro standartlarning uyg‘unlashuvi, raqamli iqtisodiyotning kengayishi hamda ilmiy tadqiqotlarning chuqurlashuvi bilan bevosita bog‘liqdir.

Xulosa

Ilmiy terminologiya fan va amaliyot o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta‘minlovchi asosiy vositalardan biri bo‘lib, u iqtisodiyot va audit sohasida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Tovar-moddiy zaxiralar hisobi va ichki audit jarayonlarida qo‘llaniladigan terminlarning aniq va yagona talqini moliyaviy axborotning to‘g‘riligi hamda xalqaro standartlarga mosligini ta‘minlashga xizmat qiladi. O‘rganilgan ilmiy adabiyotlar va normativ hujjatlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, terminologiyaning rivojlanishi milliy buxgalteriya hisobi tizimining xalqaro standartlar (IFRS, ISA) bilan integratsiyalashuvi jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, TMZlar hisobi va inventarizatsiya jarayonlarida terminlarning to‘g‘ri qo‘llanilishi ichki nazorat tizimining samaradorligini oshiradi hamda audit xulosalarining ishonchliligini mustahkamlaydi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi ilmiy terminlarning paydo bo‘lishi va ularning amaliyotga joriy etilishi buxgalteriya hisobi hamda ichki audit tizimlarining yanada takomillashuviga olib kelmoqda. Bu esa korxonalarda moliyaviy shaffoflikni oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy samaradorlikni

ta'minlashga xizmat qiladi. Ilmiy terminologiyaning rivojlanishi tovar-moddiy zaxiralar hisobi va ichki audit jarayonlarining nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlashda muhim omil bo'lib, u zamonaviy iqtisodiy tizimning barqaror ishlashida asosiy o'rin egallaydi. Bundan tashqari, shuni alohida ta'kidlash lozimki, ilmiy terminologiyaning barqaror va tizimli rivojlanishi korxonalarda boshqaruv qarorlarining sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Terminlarning bir xil tushunilishi buxgalteriya hisobi, ichki audit va moliyaviy nazorat jarayonlarida chalkashliklarning oldini oladi hamda axborot almashinuvi samaradorligini oshiradi.

Amaliy jihatdan qaralganda, tovar-moddiy zaxiralar hisobida terminologik aniqlik inventarizatsiya natijalarining haqqoniyligini ta'minlashga, ichki audit jarayonlarida esa risklarni to'g'ri baholash va ularni boshqarish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Bu holat korxonada aktivlarini himoya qilish va resurslardan samarali foydalanishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. **“Buxgalteriya hisobi to'g'risida”** (yangi tahrir). Lex.uz – Milliy qonunchilik ma'lumotlar bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. **“Auditorlik faoliyati to'g'risida”** (yangi tahrir). Lex.uz – Milliy qonunchilik ma'lumotlar bazasi.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va buxgalteriya hisobi bo'yicha normativ hujjatlar. Lex.uz.
4. **BHMS №4 – “Tovar-moddiy zaxiralar”**. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi me'yoriy hujjati.
5. International Accounting Standards Board (IASB). **IAS 2 – Inventories (Zaxiralar standarti)**. IFRS Foundation, London.
6. International Federation of Accountants (IFAC). **International Standards on Auditing (ISA)** – audit standartlari to'plami.
7. Urazov K.B. **Buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyoti**. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

8. Abdullayev Sh. **Auditorlik faoliyati asoslari.** – Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
9. Norqulov M. **Korxonalar iqtisodiyoti va menejment asoslari.** – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
10. Yo‘ldoshev X. **Buxgalteriya hisobi va audit asoslari.** – Toshkent: Ilmiy izlanish nashriyoti.
11. Akramov A. **Tovar-moddiy zaxiralarning auditi va boshqaruvi.** – Toshkent: Moliya nashriyoti, 2021.
12. Haydarov A. **Ichki nazorat tizimi va uning auditi.** – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
13. Komil Urazov, Farida To‘rayeva. **Tovar-moddiy zaxiralarning qadrsizlanishi auditi.** ilmiy maqola, 2025.
14. Xashimov B.A., Mahkamboyev A.T., Tashbaev B.U. **Tovar-moddiy zaxiralarning tannarxini aniqlash tartibi.** ilmiy maqola, 2025.